

BOSHQARUV TURLARI VA KELIB CHIQISH ASOSLARI

Ruzmetov Davron Ibrogimovich

Urganch Ranch Texnologiya universiteti

ORCID: 0009-0002-2301-8636

d.ruzmetov@utu-ranch.uz

Annotatsiya. Maqolada boshqaruv "menejment"ning fan sifatida shakllanishi uning turlari va tamoillari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: nazorat, boshqaruv, fan, texnologiya, san'at, evolyutsiya, ratsionallik, ijodkorlik, improvizatsiya, boshqaruv modeli.

ВИДЫ УПРАВЛЕНИЯ И ОСНОВЫ ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Рузметов Даврон Иброгимович

Технологический университет Ургенч Ранч

Аннотация. В статье анализируются виды и принципы формирования «менеджмента» как науки.

Ключевые слова: контроль, менеджмент, наука, техника, искусство, эволюция, рациональность, творчество, импровизация, модель управления.

TYPES OF MANAGEMENT AND BASIS OF ORIGIN

Ruzmetov Davron Ibrogimovich

Urganch Ranch University of Technology

Abstract. The article analyzes the types and principles of formation of "management" as a science.

Key words: control, management, science, technology, art, evolution, rationality, creativity, improvisation, management model.

Kirish.

O'zbekistonda boshqaruv tizimi qadimdan shakllanagan bo'lsada ushbu faoliyat turi fan sifatida yigirmanchi asirning to'qsoninchi yillaridan keyin keng o'rganila boshlandi. "Menejment", "menejer" tushunchalari ingliz tilidan xalqaro atama sifatida fan va amaliyotida keng qo'llaniladi. Ozbek tili uchun asosiy qo'llanmalar bu "Boshqaruv", "Rahbarlar". Ushbu ingliz tilidagi atamaning faol kirib kirishi XX asrning 90-yillarida O'zbekiston iqtisodiyotining boshqaruvning bozor tamoyillariga o'tish davrida sodir bo'lgan. Bugungi kunda ushbu kontseptsiya ilmiy va kundalik foydalanishda keng qo'llanilmoqda, lavozimlarning malaka katalogiga kiritilgan xamda bir qator O'zbekiston oliy o'quv yurtlari menejerlarni tayyorlab kelmoqda. Olimlarning fikriga ko'ra, turli adabiyotlarda menejmentning 200 dan ortiq ta'riflari mavjud bo'lib, ularning aksariyati menejment quyidagi xarakterli xususiyatlarga ega bo'lgan boshqaruvning alohida turi ekanligiga ishora qiladi.

Boshqaruvning qisqa ta'rifi va xususiyatlari bir qarashda to'liq ko'rinishi mumkin. Biroq, agar biz "menejment" tushunchasiga chuqurroq qarash, hamma narsa unchalik oddiy emasligini tushunamiz. Bir tomondan, har qanday tirik kontsepsiya singari, "boshqaruv" toifasi ham davom etayotgan ijtimoiy o'zgarishlar ta'siri ostida o'zgaradi. Boshqa tomondan, ushbu tariflarning amaliyotiga nisbatan ma'lum bir nomutanosibligi aniq. Ko'pgina korxonalarida amalga oshiriladigan boshqaruv faoliyatini katta hajmdagi menejment deb atash mumkin va bu nafaqat menejerlarining past malakasi bilan bog'liq, balki ushbu kontsepsiyaning ma'nosi davom etayotgan boshqaruv jarayonlarining mohiyatiga to'g'ri kelmaydi ham. "Menejment" tushunchasining mazmun mohiyatini toliq oydinlashtirish zarurati, hozirgi kunda dolzarbdir. Ushbu vazifani tushunmasdan turib, menejmentning ko'pgina zamonaviy muammolarini tushunib bo'lmaydi, zamonaviy boshqaruv kadrlarini tayyorlashning to'g'ri yo'nalishi va mazmunini aniqlab bo'lmaydi. Muammoni hal qilish yoki hech bo'lmaganda uni to'g'ri shakllantirish menejment sohasida mutaxassislarini tayyorlash jarayonida ishtirok etuvchi o'qituvchilar va talabalar, shuningdek, amalda boshqaruv faoliyatini bajaradigan korxonalar rahbarlari uchun juda muhimdir.

Adabiyotlar sharhi.

Keling, menejment nazariyasining kelib chiqish tarixiga murojaat qilaylik. "Menejment" atamasi dastlab 1886 yili AQSH dagi "Aile and Town Manufacturing" kompaniyasi prezidenti Genri R. R. Taun ishlab chiqarishni boshqarish sohasidagi mavjud bilimlarni tizimlashtirishga harakat qilganda paydo bo'lgan. "Menejment" atamasi 1911 yili Frederik U. Teylorning "Ilmiy boshqaruv tamoyillari" kitobi nashr etilgandan so'ng ommalashib ketdi. Bu ish menejmentni fan sifatidagi asoslarni yaratdi va F. Teylorning tushunchasi ishlab chiqarish faoliyatini ratsionalizatsiya qilish yo'li bilan qisqardi. Unda tartibga solish va nazorat qilish, boshqaruv faoliyatini ijroiya faoliyatidan ajratish, rejalashtirish, kadrlarni tanlash va tayyorlash, ishchilarni moddiy rag'batlantirish tamoyillari keltirib o'tilgan (Yo'ldoshev, Zaxidov, 2018).

Menejmentning keyingi rivojlanishi ilmiy boshqaruv maktabining davomchilari F. va L. Gisbre, G. Gant bilan bog'liq bo'lib, ular ratsionalizatsiya usullarini (mehnat operatsiyalarini takomillashtirish, vaqtni belgilash, mehnat vazifasini) joriy etish orqali o'z tahlillarini taqdim etdilar (Valijonov, Qobulov, Ergashev, 2008).

Boshqaruv to'grisidagi ilmiy tadqiqotlar klassik maktabning nomoyondalaridan biri fransuz muhandisi A.Fayolning mashhur 14 tamoyilida o'z aksini topdi: mehnat taqsimoti, hokimiyat va mas'uliyat, intizom, buyruq birligi, maqsad va rahbarlik birligi, shaxsiy manfaatlarning umumiy manfaatlarga bo'ysunishi, xodimlarning mehnatiga haq to'lash, mehnatga haq to'lash nisbati. markazlashtirish va markazsizlashtirish, ierarxiya, tartib, adolat, barqarorlik, tashabbus, korporativ ruh (Valijonov, Qobulov, Ergashev, 2008).

Fayol G'arb boshqaruv tizimining mohiyatini ifodalovchi asosiy boshqaruv funktsiyalarini birinchi bo'lib shakllantirdi u bunga quyidagicha izoh berib o'tgan edi: "Boshqarish oldindan ko'rish, rejalashtirish demakdir (Muravyov, 2016).

Klassik boshqaruv nazariyasi falsafasining mohiyati bir so'z bilan quyidagicha ifodalash mumkin: ratsionalizatorlar (Muravyov, 2016). Menejment nazariyasining shakllanishining ichki sababi – bu o'z xatti-harakatlarini ratsionalizatsiya qilishga moyil bo'lgan shaxsning o'ziga xos xususiyati, maqsadlarni aniq belgilash va ularga erishish uchun vositalarni o'ylangan holda tanlashga asoslangan faol faoliyatga intilish. Ilmiy menejmentning rivojlanishiga turtki bo'lgan tashqi sabab 20-asrda ilg'or mamlakatlarni qamrab olgan sanoat inqilobi bo'ldi.

Yuqorida keltirilganlardan shuni ta'kidlash mumkinki, menejmentning klassik ko'rinishidagi o'ziga xos xususiyatlarini ikkita juda muhim yo'nalishlarga ajratish mumkin (Rayxonki, 2006):

1. Boshqaruv jarayonini ratsionalizatsiya qilish;
2. Boshqaruv faoliyatida texnologiyadan foydalanish.

Menejmentning ba'zi ta'riflarida uning ratsional-texnologik xususiyatini ko'rsatadigan elementlar mavjud. Masalan, I.N.Gerchikova menejmentga ta'rif berishda uning resurslardan foydalanishdagi oqilonaligini ta'kidlaydi (Mardas, 2020), darslikda O.A. Zaitseva menejmentga inson, moddiy va moliyaviy resurslarni optimallashtirish jarayoni sifatida ta'rif beradi (Nikulina, 2010). "Ommaviy iqtisodiy entsiklopediya" mualliflari menejmentni tamoyillar, usullar, vositalar va texnikalar yig'indisi sifatida ko'rsatib, bu hodisaning texnologik tomoniga ishora qiladilar (Nikulina, 2010). Afsuski, menejmentning ko'rsatilgan jihatlari manbalarda kam aks ettirilgan va shuning uchun nafaqat amaliy menejerlar, balki menejment sohasida kadrlar tayyorlashga murojaat qiladigan o'qituvchilar tomonidan ham yomon tushuniladi. G'arbning ratsional-texnologik boshqaruv modeli sifatida menejmentning mohiyati noaniqligicha qolmoqda.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Mashina ishlab chiqarishdan foydalanadigan yirik sanoat korxonalarining paydo bo'lishi va past malakali jismoniy mehnatdan ommaviy foydalanish qishloq xo'jaligini boshqarishning an'anaviy tizimini tubdan o'zgartirishni talab qildi. Rivojlanayotgan sanoat jamiyati yangi sharoitlarda ishlab chiqarishni tashkil etishga qodir minglab menejerlarni talab qildi. Yangi menejment tizimining tamoyillari faqat tadbirkorlar ilmiy boshqaruv maktabining asoschilari tomonidan ishlab chiqilgan; ularni kundalik boshqaruv amaliyotiga joriy etish va rivojlantirish. Bu davrning o'ziga xos xususiyati menejmentni mehnatni rejalashtirish, taqsimlash va kooperatsiya qilish, tartibga solish, rag'batlantirish, ishchikuchini tayyorlash va nazoratni tashkil etish bo'yicha standart chora-tadbirlar majmuasini o'z ichiga olgan texnologiyaga aylantirish edi. Shunga o'xshash iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlar boshqaruv jarayonini ko'p jihatdan algoritmlash imkonini berdi. Menejment mafkuraga, boshqaruvchi kasbi esa sanoat jamiyatida ommaviy kasbga aylandi. G'arb universitetlari va kollejlari tezda ilmiy maktab negzida menejerlar tayyorlashni boshladilar.

So'nggi yillarda jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, madaniy hayotidagi global o'zgarishlar va G'arb boshqaruv nazariyasi bosimi ostida klassik paradigmaning ma'lum bir qayta ko'rib chiqilishi sodir bo'ldi. Fan va texnikaning jadal rivojlanishi, axborot texnologiyalari sohasidagi inqilob, moliya-kredit sohasidagi xalqaro chayqovchilik dunyoni murakkab va oldindan aytish qiyin holga keltirdi. G'arb jamiyatining rejalashtirilgan faoliyati inqirozlar va ofatlar tufayli doimiy ravishda buziladi;

Hozirgi sharoitda an'anaviy boshqaruv uchun bashoratlash, rejalashtirish va nazorat qilishning an'anaviy funktsiyalarini bajarish tobora qiyinlashib bormoqda. Mehnatni tashkil etish sohasidagi an'anaviy texnologiyalar: standartlashtirish, rag'batlantirish, xodimlarni o'qitish noaniqlik sharoitida kerakli samarani bermaydi.

Muvaffaqiyatli bo'lish uchun texnologdan zamonaviy menejer tashkilotning tadqiqotchisiga aylanishi, tez o'zgaruvchan muhitga mos keladigan echimlarni topishi kerak. Bugungi kunda ma'lumot to'plash va qayta ishlash, aloqalarni o'rnatish, qarorlar qabul qilish jarayoniga xodimlarni jalb qilish, innovatsion yondashuvlarni joriy etish, vazifalarni muvofiqlashtirish, sozlash, o'z rejalarini ishlab chiqish kabi tarkibiy qismlar boshqaruvning an'anaviy funktsiyalariga qo'shila boshlagani bejiz emas. XX va XXI asrlar: "Menejerlar oldida ikkita aniq vazifa qoyilgan yani menejer oldida uning barcha qismlari yig'indisidan ko'proq bo'lgan haqiqiy yaxlitlikni, samarali tashkilotni yaratish vazifasi turibdi xamda ikkinchi aniq vazifa bu Menejerning har bir qarori va harakatini korxonaning qisqa muddatli va uzoq muddatli rejalar bilan uyg'unlashtirishdir.

Yapon professional adabiyotida menejmentning mohiyati va roli quyidagicha ta'riflanadi: "Ishlab chiqarish unumdorligini oshirish, birinchi navbatda, ilg'or texnologik usullarni joriy etish orqali emas, garchi ular shubhasiz, nihoyatda muhim bo'lsada, bu atama menejmentni tashkil etish orqali erishiladi. Jarayonda muvofiqlashtirish va birlashtirish individual

harakatlarni ishlab chiqarish va ishchilarni rag'batlantirishni yaratish, bu birinchidan, muvofiqlashtirish va birlashishni rag'batlantiradi, ikkinchidan, yaqinlashishga yordam beradi.

Boshqaruv tushunchalari (3, 6). Piter Druker chegaradagi tashkilotlarni boshqaradigan rahbarning faoliyatini belgilaydi:

Hozirgi kunda, nazariyadan tashqari, biz mustaqillik sharoitida rejalashtirishni faoliyatga, o'z-o'zini kengaytirish g'oyasi bilan klassik boshqaruv tamoyiliga aylantirmoqchimiz. Menejmentning yangi falsafasi - bu organik yondashuv bo'lib, korxonani tirik organizm sifatida ko'rib chiqadi, doimiy ravishda o'zini yangilaydi va o'zgaruvchan muhitga moslashadi. Bir qator mualliflar boshqaruvning zamonaviy jarayonini "tartib va tartibsizlik o'rtasidagi muvozanat, boshqaruv sohasidagi o'ziga xos improvizatsiya" kabi ko'rishadi. An'anaviy menejment o'z e'tiborini tahlil qilish, bashorat qilish va boshqarishga qaratgan bo'lsa, yangi menejment fani asosiy e'tiborni sanoat inqilobi yillarida ishlab chiqilgan texnologiyadan moslashish, improvizatsiya va muvofiqlashtirish hamda original ijodiy g'oyalarni ishlab chiqish qobiliyatiga qaratadi.

Menejmentni san'at sifatida idrok etish menejment nazariyasida ilgari mavjud bo'lgan. Oksford ingliz lug'atida menejment odamlar bilan muomala qilish usuli, hokimiyat va boshqaruv san'ati, qobiliyat va ma'muriy ko'nikmalarining maxsus turi sifatida ta'riflanadi. Menejmentga fan va san'atning uyg'unligi sifatida qarash ko'plab tadqiqotchilarining ishlarida mavjud. Masalan, A.N.Orlov menejmentga shunday ta'rif beradi: "Menejment nafaqat fan, balki boshqaruv san'atidir. Menejment fani har bir muayyan boshqaruv akti uchun maxsus ko'rsatmalar emas, balki umumiy ko'rsatmalar beradi. Haqiqiy menejment, ayniqsa operativ boshqaruv fandan ko'ra ko'proq san'atdir" (Yegorshin, 2020).

Fan va san'at elementlarini uyg'unlashtirish va boshqarish haqidagi tezis qo'shimcha dalillarga muhtoj emas. Darhaqiqat, boshqaruv faoliyati nafaqat kasbiy bilim va tajribani qo'llash, balki ko'p jihatdan davom etayotgan hodisalarning mohiyatini intuitiv tushunish, menejmentning tabiiy qobiliyatlari va iste'dodini amalga oshirishga asoslangan ijodiy jarayondir.

Menejmentning boshlanishida, uning asosiy tamoyillari endigina shakllanayotgan paytda menejment, shubhasiz, san'at edi. Menejment bilimi va tajribasi to'planishi bilan menejment fanga, keyin esa boshqaruv texnologiyasiga aylana boshladi. Texnologiya deganda qo'yilgan maqsadlarga maqbul xarajatlar bilan erishish uchun boshqaruv faoliyatida qo'llaniladigan bilim va ko'nikmalar (usullar, texnikalar) yig'indisi tushuniladi. Ilmiy boshqaruvda san'at bo'ysunuvchi, ikkinchi darajali rol o'ynay boshladi va nihoyat, boshqaruv vazifalarining murakkabligi va o'ziga xosligi ortib borishi bilan menejment tobora ko'proq san'atga aylana boshladi.

Ratsional-texnologik paradigmaning hali ham etarlicha kuchli pozitsiyalariga qaramay, boshqaruvning umumiy falsafasi tubdan o'zgarimoqda. Ijodiy improvizatsiyaviy yondashuv muammosi zamonaviy menejmentning asosiy oqimiga aylanib bormoqda. Albatta, biz hali ham bu menejmentni, bu faoliyat bilan professional ravishda shug'ullanadigan odamlarni menejerlar deb atashimiz mumkin, ammo shuni tushunish kerakki, biz boshqa usullarga asoslanib, butunlay boshqa hodisalar bilan shug'ullanamiz.

Xulosa va takliflar.

Mustaqillik yillarda iqtisodchilar, huquqshunoslar va menejerlarni tayyorlash bo'yicha davom etayotgan jadal sur'atlarga qaramay, mamlakatda yaxshi menejerlarning surunkali etishmasligi mavjud. G'arb modeli bo'yicha yangi boshqaruv elitasini yaratishga urinishlar kutilgan natijani bermadi. Asosiy sabab, bizningcha, mavjud kadrlar tayyorlash tizimining noto'g'ri yo'naltirilganligidir.

O'zbekistonda boshqa mentalitet, boshqa boshqaruv madaniyati mavjud. Tarixiy tajriba, shu jumladan mustaqilligimizning songgi davri shuni ko'rsatadiki, milliy menejment vazifalarni va ularni hal qilish usullarini ko'lami bo'yicha hamisha ijodkorlikka yaqin bo'lgan.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, zamonaviy jamiyati boshqaruvga mahalliy an'analar va eng yaxshi zamonaviy jahon ishlanmalarini birlashtirgan yangi boshqaruv modeliga muhtoj. Bunda Yaponiya tajribasiga alohida e'tibor qaratish lozim.

Adabiyotlar/ *Литература/ Reference:*

Mardas, A.N. (2020) *Teoriya menedjmenta: uchebnik dlya vuzov* / A. N. Mardas, O. A. Gulyaeva. 2-e izd., ispr. i dop. –Moskva: Izdatel'stvo Yurayt, -307 s. <https://urait.ru/bcode/453322>

Muravyov Y.L. (2016) *Sovremenniy menejment: texnologiya ili iskustva*. Vestnik Sibirskogo inistituta biznesa i informatsionnix texnologiy. №2(18) 53-57 b.

Nikulina, I.Ye. (2010) *Osnovi sovremennogo menedjmenta : uchebnoe posobie dlya vuzov* / I. Ye. Nikulina, L. R. Tuxvatulina, N. V. Cherepanova; Nasional'niy issledovatel'skiy Tomskiy politexnicheskiy universitet (TPU). –Tomsk: Izd-vo TPU, <http://www.lib.tpu.ru/fulltext2/m/2011/m53.pdf>.

Rayxonki, A.V. (2006) *Umumiy boshqaruv: ta'lim [Matn]/A.V. PM: Nafra-M, -184 b.*

Valijonov R., Qobulov O., Ergashev A. (2008) *Menejment asoslari « S H A R Q » nashriyat-matbaa aksfyadorlik kompaniyasi boshtahririyati Toshkent - 95-102 b.*

Yegorshin, A.P. (2020) *Effektivniy menedjment organizasii: uchebnoe posobie* / A.P. Yegorshin. –Moskva: INFRA-M., -388 s. <https://znanium.com/catalog/product/1082421>.

Yo'ldoshev N.K., Zaxidov G.E. (2018) *Menejment O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati* Nashr yili: -218-225 b.